

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Superkapitalisme en Democratische Rechtsstaat

Nieuwenhuys, E.C.

Citation

Nieuwenhuys, E. C. (2010). Superkapitalisme en Democratische Rechtsstaat. *Civis Mundi: Tijdschrift Voor Politieke Filosofie En Cultuur*, 2010(sept), 1-21. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16200>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16200>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Superkapitalisme en democratische rechtsstaat

Globalisering van het superkapitalisme als bedreiging voor individu en samenleving

Ignore this sign -ofwel- over de paradoxale communicatie tussen het superkapitalisme en de infantiele consument of tussen privé rijkdom en openbare onverschilligheid

Eva Nieuwenhuys *

1. Inleiding

Na de tweede wereldoorlog werden zowel in de VS als in Europa stabiele Keynesiaanse welvaartseconomieën opgebouwd^[1] Deze welvaartseconomieën belichaamden een productiegerichte vorm van kapitalisme dat voorzag in reële behoeften van mensen. Sinds begin jaren tachtig van de vorige eeuw werden de VS en Groot-Brittannië echter onder leiding van de Amerikaanse President Reagan en de Britse Premier Thatcher getransformeerd tot neo-liberale vrije markt economieën. Na de ineenstorting van het planeconomisch stelsel en de val van de Berlijnse muur in 1989 meenden Westerse politieke leiders dat het einde van de geschiedenis was aangebroken en dat de neo-liberale vrije markt economie naar Angelsaksisch model definitief als overwinnaar uit de bus was gekomen. Sindsdien zijn ook de politieke leiders uit andere Europese landen er steeds meer toe overgegaan hun Rijnlands sociaal-democratisch samenlevingsmodel te transformeren tot vrije markt economie naar Angelsaksisch model. Bovendien werd op basis van de Washington Consensus het vrije markt model ook ingevoerd in andere delen van de wereld. De afgelopen dertig jaar ontwikkelde zich derhalve in steeds meer landen een vorm van kapitalisme die ik -in navolging van Reich^[2]- superkapitalisme zal noemen.

Het superkapitalisme is een vorm van Angelsaksische economische ordening die

zich kenmerkt door de nadruk die het legt op: de werking van vrije markten, consumentisme en het creëren van oneindige behoeften, het streven naar efficiëntie, productie en consumptie, het nastreven van het materiële, individuele eigenbelang, de terugdringing van de rol van overheden, het nastreven van economische groei, de eigen verantwoordelijkheid van individuen, de privatisering van publieke domeinen als onderwijs, gezondheidszorg, etc., het particulier initiatief en het korte termijn denken, flexibele arbeidsverhoudingen, het aanmoedigen van het nemen van risico's, de aandeelhoudersbelangen in de gedereguleerde financiële sector en financiële motieven en de moraal van de markt.

Als verklaring voor de tendens naar de globalisering van het superkapitalisme wordt veelal gewezen op de snelle ontwikkeling van nieuwe technologieën. Maar zo'n technologisch deterministische verklaring doet geen recht aan de, sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw vorm gegeven, sociale werkelijkheid.^[3] In die, op de neo-liberale ideologie gestoelde, sociale werkelijkheid zijn juist radicale politieke, sociale, economische en institutionele wijzigingen doorgevoerd die de weg hebben bereid voor de globalisering van het superkapitalisme. Dat gebeurde op basis van de reeds genoemde Washington Consensus die uitging van de, op moderniseringstheorieën gebaseerde, vooronderstelling dat de invoering van het superkapitalisme wereldwijd tot vrede, welvaart, vrijheid, morele en politieke vooruitgang en democratie zou leiden. Deze vooronderstelling wordt inmiddels in brede kringen van wetenschappers als een utopie aangemerkt.^[4] Tevens wordt gewezen op de keerzijden van een al te dogmatisch vooruitgangsgeloof.^[5] Het groeiend wantrouwen tussen burgers en politiek en tussen burgers onderling en de groeiende sociale, ethische en ecologische spanningen die voortvloeien uit het globaliseringsproces kunnen door velen moeilijk als politieke en morele vooruitgang worden aangemerkt. Mensen die de disharmonie tussen mensen onderling en tussen mensen en hun directe leefomgeving kwalificeren als politieke en morele vooruitgang doen dit eerder op basis van een ideologische stellingname dan dat zij zich baseren op een waarneming van de empirische werkelijkheid. In de werkelijke wereld wordt het steeds duidelijker dat de mens er niet in slaagt zichzelf en de sociale en natuurlijke omgeving zo volledig te beheersen dat hij voor wereldwijde vrede en welvaart kan zorgen.^[6]

Inmiddels worden de negatieve gevolgen van de globalisering van het superkapitalisme steeds duidelijker kenbaar met als voorlopig dieptepunt de financiële wereldwijde crisis eind 2008. Ook op politiek, sociaal en moreel terrein heeft de globalisering van het superkapitalisme negatieve gevolgen en werkt het proces ondermijnend voor de sociale cohesie in de samenleving en voor de

democratische rechtsstaat en zijn burgerlijke vrijheden. Er is dan ook alle reden om na te denken over de vraag welke lessen er getrokken kunnen worden uit de crises waarin de huidige globaliserende wereld zich bevindt. Daarom zal er op breed terrein moeten worden nagedacht over de vraag hoe het anders kan. Daarbij moet niet alleen worden gezocht naar oplossingen voor de financieel economische crisis maar ook naar oplossingen voor de politieke, sociale en morele crises waarin de wereld zich bevindt. Tijdens de internationale topconferentie van de landen van de G20 die in april 2009 in Londen werd gehouden bleek dat landen streven naar een hernieuwde brede politieke inzet om het hoofd te bieden aan de mondiale crises.

In de eerste plaats zal de utopie van de wereldwijde vrije markt moeten worden verlaten. De mythe dat de huidige neo-liberale globalisering een win-win proces voor iedereen is zal moeten worden bijgesteld en worden vervangen door een reëlere kijk op het globaliseringsproces en een bijstelling van dat proces in het belang van sociale duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid. Ook de vooronderstelling dat een politiek van laissez-faire ertoe leidt dat er vanzelf een vrije markt, politieke vrijheid en democratie ontstaan is onhoudbaar.

2. De utopie van de laissez-faire kosmopolitische markt en de mobiele wereldburger

Het neo-liberale beleid dat sinds begin jaren tachtig van de vorige eeuw door de Amerikaanse President Reagan en de Britse Premier Thatcher werd gevoerd vloeide voort uit het gedachtegoed van de econoom Friedman en andere economen van de school voor vrije markt economie in Chicago.^[7] De Chicago economen op hun beurt waren geïnspireerd door het -door Achterhuis ?kapitalistisch manifest? genoemde- werk van de filosofe Ayn Rand.^[8] Ook het werk van de econoom Von Hayek die, -in de woorden van Achterhuis- ?het neoliberalisme zijn maatschappelijke en filosofische gezicht heeft gegeven? had grote invloed op het denken van de economen van de school voor vrije markt economie in Chicago.^[9] Judt noemt Von Hayek één van ?de grootvaders van de school voor vrije markt economie in Chicago?.^[10]

Von Hayek, die sinds eind jaren dertig van de vorige eeuw als Oostenrijker in ballingschap in Engeland verbleef en die doceerde in Londen en in Chicago, meende dat het liberalisme en de open samenleving gevaar liepen als de overheid zich ermee bemoeide. Pogingen om grotere economische gelijkheid tot stand te brengen zouden volgens Von Hayek uiteindelijk leiden tot vernietiging van de vrije

samenleving en onderdrukking. Daarom vond hij dat de overheid zich niet met de economie mocht bemoeien.[\[11\]](#) Hij wees elke vorm van centrale planning op de markt dogmatisch af waardoor het 'Hayekisme' zelf een doctrine werd. [\[12\]](#) Op basis van deze doctrine wordt elke poging veroordeeld die tot doel heeft de rol van de overheid in de economie of die van de publieke sector te vergroten. Von Hayek was de inspirator van het economisch denken dat voorkomt in de werken van Milton Friedman en andere Anglo-Amerikaanse economen die geschoold zijn aan de Universiteit van Chicago.

In de werken van Friedman e.a. wordt gesteld dat de overheid zo klein mogelijk moet blijven om het ondernemersinitiatief niet in de kiem te smoren en om groei en efficiency te stimuleren. Friedman meent dat overheidsinterventies onwettige inbreuken op de negatieve vrijheidsrechten van individuen zijn. Een vrije markt wordt gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor politieke vrijheid en duurzame democratie.[\[13\]](#) Maar de paradox is dat een efficiënte vrije markt niet tot stand kan komen zonder dwang van bovenaf. Een efficiënte vrije markt wordt niet tot stand gebracht door een onzichtbare hand en een politiek van laissez faire. Dat is een neo-liberale ideologie en een utopie. Zoals Achterhuis beschrijft in zijn analyse van het werk van Rand moet de samenleving eerst volledig kapotgemaakt worden voordat de nieuwe wereld van superkapitalisme kan worden opgebouwd. En dat is ook precies de blauwdruk die in het Chili van Pinochet is toegepast in 1975.[\[14\]](#) Nadat Pinochet de democratisch gekozen regering van Allende omver had geworpen en vervangen had door een wrede dictatuur ging Friedman in 1975 op zijn uitnodiging naar Chili om:

?.....De junta van Pinochet te overtuigen van het kapitalisme van de vrije markt - om het mes te zetten in de regelgeving voor het bedrijfsleven en in de verzorgingsstaat die zo sterk was gegroeid onder de jarenlange democratische regering en zich open te stellen voor handels-en investeringsverkeer met de rest van de wereld? schrijft Reich.[\[15\]](#)

Behalve dat het als een mythe moet worden beschouwd dat de wereldwijde vrije markt tot stand komt door een politiek van laissez-faire moet het ook als een mythe worden gezien dat een kosmopolitische wereldorde in de zin van een wereldwijde zelfregulerende vrije markt een win-win situatie is voor iedere 'wereldburger?'. Neo-liberale beleidselites willen nog wel eens een wereldbeeld uitdragen dat gebaseerd is op de mythe dat de wereld 'plat' zou zijn. [\[16\]](#) Maar de wereld is niet plat en moderniteit kan dan ook niet gelijk gesteld worden aan verwestering.[\[17\]](#)

Moderniteit is een meervoudig verschijnsel dat in niet-westerse culturen een andere gedaante aan kan nemen dan in westerse culturen.[\[18\]](#) De motor van moderniteit is technologie en niet democratie. Een autoritaire staat als China is zeker modern maar allesbehalve democratisch. In een globale wereld zal dan ook geen globale mens ontstaan en geen 'wereldburger'. Cuperus stelt terecht dat 'de wereldburger' niet bestaat.[\[19\]](#) Op mondiaal niveau bestaat immers geen institutioneel kader waarbinnen het burgerschap kan worden uitgeoefend. Betrokken burgerschap kan worden uitgeoefend in een min of meer begrensde democratische politieke gemeenschap waarbinnen publieke saamhorigheid en sociale bescherming bestaat maar op mondiaal niveau, in een 'anarchistische' wereldorde waarbinnen geen 'wereldwetgever', geen 'wereldbestuurder' en geen 'wereldrechterlijke macht' bestaat kan ook geen 'wereldburgerschap' bestaan.

Kosmopolieten zoals bijvoorbeeld Singer en Beck bepleiten daarom wel de instelling van een politiek democratisch stelsel op wereldniveau.[\[20\]](#) Maar ook tegen een geglobaliseerde wereld waarin nationale grenzen, culturele verschillen en nationale tradities en instituties zijn verdwenen en vervangen door een wereldbestuur, een werelddemocratie en een wereldwijde ethiek kunnen bezwaren worden aangevoerd. Want de voor het neo-liberale kosmopolitisme veronderstelde 'mobiele, globale mens' bestaat ook niet. 'Hoeveel globalisering verdraagt de mens?' vraagt Safranski zich af om tot de conclusie te komen dat het 'wij' van de mensheid dat door het neo-liberale kosmopolitisme wordt voorondersteld niet bestaat of een utopie is.[\[21\]](#) Het vormt geen handelend subject en kan dit bij gebrek aan een afgebakend politiek institutioneel kader ook niet vormen of worden. Bovendien, zo stelt Safranski verder, is het niet mogelijk om een door lotsverbondenheid aaneengesloten wereldgemeenschap in het leven te roepen omdat mensen zich altijd van elkaar - al dan niet in groepen- willen onderscheiden en omdat mensen ook vijandige gevoelens ten opzichte van elkaar koesteren. De onuitroeibare vijandschap tussen mensen zal altijd voor conflict en verschil zorgen. Dat heeft Hobbes ons al voorgehouden. Het lijkt tot de menselijke conditie te horen dat mensen onderscheid willen maken tussen het eigene en het vreemde, tussen wij en zij. In de visie van Safranski willen individuen zich begrenzen en afschermen tegen de welhaast onoplosbare problemen waarmee ze door de globalisering en de moderne technologie geconfronteerd worden. Het individu zal zich op zijn eigen ontplooiing willen richten en zich willen beschermen tegen het wij van de mensheid. Dit geldt ook voor de vooronderstelde vrijheid, flexibiliteit, ontplooiingskansen en mobiliteit die het moderne werken in een globale vrije markt zouden bieden. Nu ondernemingen verhandelbaar zijn geworden en productie wereldwijd is geworden, vergt de vrije-markt economie een ander arbeidsethos. Maar, zo stelt Senneth, de

vrije-markt economie beloont bepaalde typen persoonlijkheden die vooral gericht zijn op het nastreven van het eigen belang op de korte termijn. [22] De meeste mensen hechten echter meer aan andere waarden zoals gemeenschapszin, stabiliteit, solidariteit en vakmanschap. Deze mensen ervaren een onstabiele gefragmenteerde werkomgeving als desoriënterend op zowel sociaal als emotioneel niveau.

Het kosmopolitisme zoals dat in de utopie van het neo-liberale globalisme wordt gehanteerd is dan ook geen globale democratische politiek van saamhorigheid tussen globale wereldburgers. In deze vorm van kosmopolitisme bestaat er een internationale -door Cuperus als 'losgezongen' elite benoemde- groep die profiteert van de globalisering terwijl een groot deel van de wereldbevolking is uitgesloten van de mogelijke voordelen van het globaliseringsproces. [23] Een wereldwijde zelfregulerende vrije markt in de vorm van een win-win situatie voor iedere 'wereldburger' bestaat niet. In de plaats daarvan zijn er winnaars en verliezers van het huidige transformatieproces. Cuperus stelt dat de 'losgezongen' kosmopolitische elite, die wel internationaal kan aanhaken, als de winnaar van het globaliseringsproces kan worden aangemerkt en de nationaal, lokaal gebonden burgers, die niet internationaal kunnen aanhaken, als de verliezers. [24] Hij wijst erop dat het ontstaan van winnaars en verliezers van het globaliseringsproces grote risico's met zich meebrengt voor het voortbestaan van democratische samenlevingen omdat het ontwrichtende effecten zal hebben op het vertrouwen en de sociale cohesie in samenlevingen. Zeker nu het superkapitalisme is gebaseerd op het uitgangspunt dat ieder individu zijn materiële eigenbelang na moet streven is het gevaar groot dat 'losgezongen' kosmopolitische elites binnen internationale netwerken hun eigenbelangen nastreven zonder zich betrokken te voelen bij hun bedrijf, omringende omgeving, werknemers, klanten en eigen samenleving. Doordat de globalisering van het superkapitalisme grote sociaal-economische ongelijkheden met zich meebrengt en geen rekening houdt met culturele, etnische en religieuze verschillen tussen samenlevingen kunnen uit dit proces conflicten voortvloeien die een bedreiging vormen voor de wereldwijde vrede en veiligheid. [25]

Daarenboven is het uitgangspunt onhoudbaar dat een zelfregulerende vrije markt een noodzakelijke voorwaarde is voor politieke vrijheid en duurzame democratie.

3. Van democratische rechtsstaat naar consumentensamenleving

Volgens de theorie van het sociale contract leveren rationele mondige vrije

individuen uit weloverwogen eigenbelang een deel van hun individuele vrijheid vrijwillig in om zich te onderwerpen aan een gezamenlijke wil die vorm krijgt in wetten en regels die betrekking hebben op de inrichting van de samenleving. Democratische politiek biedt vrijheid aan het individu als burger omdat burgers in een democratisch debat overeenstemming kunnen proberen te bereiken over politieke, geestelijke en morele vragen met betrekking tot de inrichting van hun samenlevingen. Democratisch gekozen volksvertegenwoordigers besturen de samenleving namens de burgers op basis van deze -door het volk gewenste- wetten en regels. Tevens leggen deze wetten en regels beperkingen op aan de macht van de democratisch gekozen volksvertegenwoordigers opdat de burgerlijke en politieke vrijheidsrechten van burgers niet verder beperkt worden dan noodzakelijk is in het belang van vrede en veiligheid en sociale rechtvaardigheid. De staatsmacht is gelegitimeerd omdat de staat -namens de burgers- zorgt voor vrede en veiligheid, sociale rechtvaardigheid en de bescherming van burger en politieke rechten.[\[26\]](#)

Onder invloed van de globalisering van het superkapitalisme en de daarmee gepaard gaande privatisering en individualisering zijn de grondslagen van de democratische rechtsstaat veranderd. De politieke macht is niet langer in handen van gekozen vertegenwoordigers van het volk die verantwoording moeten afleggen. Deze macht is zowel in verticale richting als in horizontale richting verschoven naar niet direct door de burgers gekozen organen en instituties. In verticale richting hebben gekozen nationale overheden hun macht overgedragen van nationale autoriteiten naar niet gekozen transnationale- en internationale economische autoriteiten zoals de EU, de OESO, de WTO, het IMF en de Wereldbank die bevoegdheden tot regelgeving, bestuur en/of handhaving hebben gekregen. In horizontale richting hebben gekozen nationale overheden hun democratische macht of bevoegdheid tot rechtsvorming, bestuur en rechtshandhaving overgedragen van publieke actoren naar niet gekozen private actoren zoals bedrijfsleven, non-gouvernementele organisaties en burgermaatschappij. Deze private actoren, die ook steeds meer traditioneel publieke bestuurlijke taken zoals de voorziening in drinkwater, energie, onderwijs, vervoer etc. op zich mogen nemen doen aan zelfregulering en daarmee aan rechtsvorming en rechtshandhaving.

Deze verschuiving van de bevoegdheid tot rechtsvorming, bestuur en rechtshandhaving in verticale en in horizontale richting leidt tot een uitholling van de democratie. Burgers van democratische samenlevingen bepalen niet langer in een democratisch debat hoe hun samenleving moet worden ingericht. Dit wordt bepaald door mondiale en transnationale economische instituties en elites die besloten

hebben dat samenlevingen het beste kunnen worden ingericht op basis van de neo-liberale ideologie van de vrije markt en de klassieke negatieve individuele vrijheidsrechten. De existentiële vraag of alle burgers wel uitsluitend negatieve vrijheidsrechten willen om zoveel mogelijk te consumeren en hun materiële eigenbelang na te streven wordt op nationaal niveau niet meer gesteld. Daarmee is de democratische politiek losgeraakt van de politieke, morele en filosofische vragen die zijn achterban bezielen. Burgers verliezen het vertrouwen in de politieke leiders temeer daar problemen die op mondiaal niveau worden gecreëerd op het gebied van armoede, werkgelegenheid en milieuvervuiling op nationaal niveau moeten worden opgelost. Aangezien dit een onuitvoerbaar opdracht is voor nationale en lokale overheden blijft de nationale politiek in gebreke waardoor het gevoel van onmacht en wantrouwen onder de burgers nog wordt versterkt.

Niet alleen verliezen burgers het vertrouwen in de overheid zij verliezen ook het vertrouwen in elkaar. Het individualisme en de daarmee gepaard gaande vooronderstelling van zelfredzaamheid en het nastreven van het materiële eigenbelang leidt tot een toenemend wantrouwen tussen burgers onderling. Door de vergaande individualisering van westerse samenlevingen en door de toenemende kloof tussen arm en rijk door de afbraak van de sociale welvaartsstaat en de collectieve sector vallen samenlevingen uiteen en verdwijnt de sociale cohesie erbinnen. De uitspraak van de toenmalige Britse premier Thatcher - er bestaat niet zoiets als een samenleving- wordt steeds meer bewaarheid. De Poolse socioloog Zygmunt Bauman spreekt van de moderne vloeibare samenleving waarmee hij duidt op de vergaande individualisering van de samenleving enerzijds en op de scheiding tussen politiek en macht tengevolge van de globalisering anderzijds.^[27] Volgens Bauman dreigen westerse samenlevingen sociologisch onleefbaar te worden. De 'winnaars van het globaliseringsproces' voelen zich bedreigd in hun bestaan maar beschikken over voldoende financiële middelen om zich terug te trekken uit nationale samenlevingen in ommuurde woongemeenschappen vol veiligheidssystemen en alarminstallaties. De werkende middenklassen voelen zich bedreigd in hun bestaan doordat zij niet kunnen aanhaken bij het globaliseringsproces waardoor zij hun banen en status verliezen in de nieuw ontstane fragmentarische, onstabiele werkomgeving. Ambachtslieden en arbeiders voelen zich bedreigd in hun bestaan door immigranten die hun banen tegen lagere lonen overnemen.

Met betrekking tot al deze gevoelens van angst, wantrouwen en onmacht staat de nationale democratische politiek met lege handen omdat zij niet langer over werkelijke politieke macht beschikt. Staten functioneren steeds meer als markten.

Zij privatiseren publieke taken als het waarborgen van veiligheid en van burgerlijke vrijheden. Daarmee ondermijnen zij hun eigen legitimiteit omdat zij algemene publieke verantwoordelijkheden en morele verplichtingen afschuiven op de particuliere sector. Bovendien zien politici burgers als potentiële klanten aan wie zij zichzelf moeten verkopen als een product. Niet langer zijn democratische argumenten doorslaggevend voor de politieke keuzes van burgers. In de plaats daarvan bepalen de grootte van de campagnekas van politici en de overtuigingskracht van politieke promotiecampagnes hun keuzes. Tevens zijn burgers in een consumentensamenleving verworpen tot consumenten die keuzes maken op basis van hun individuele voorkeuren zonder rekening te houden met de publieke voorkeuren voor alle burgers van de democratische rechtsstaat. Zij kunnen hooguit als consumenten kritisch consumeren maar dat impliceert een privatisering van politieke rechten.[\[28\]](#)

Doordat het superkapitalisme de soevereine natiestaat met de daarbij horende democratische instellingen ondermijnt is het een bedreiging voor democratie en de daarbij horende burgerlijke vrijheid.

4. Vertrouwen in de vrije markt of in medeburger, maatschappelijke instituties, staat en regelgeving?

Hoe nu verder? Doormodderen op de ingeslagen weg of toch gematigd optimisme over mogelijke toekomstige verbeteringen voor individu en samenleving? Ik kies voor het laatste. Maar het moge duidelijk zijn dat de mondiale problemen waar de globalisering van het superkapitalisme landen en mensen voor stelt niet kunnen worden opgelost op basis van één universele en uniforme blauwdruk waarin wordt gekozen voor een vrije markt, negatieve vrijheidsrechten voor burgers en een minimale staat die de vrede handhaaft, toeziet op de naleving van overeenkomsten en op de bescherming van eigendomsrechten. Oplossingen kunnen niet komen van de universele vrije markt. Die universele vrije markt bestaat helemaal niet. Er bestaat een multipolaire pluriforme wereldorde die wordt gevormd door uiteenlopende regimes en samenlevingsvormen. Binnen die pluriforme wereldorde verkeren de VS en de Europese landen in een economische maar ook in een morele en politieke crisis. Hun burgers worden beheerst door angst voor verlies van werkgelegenheid en inkomen, voor verlies van hun nationale identiteit en voor verlies van democratische zeggenschap.[\[29\]](#) Eerherstel van vertrouwen tussen burgers onderling en tussen burgers en politiek is nodig. Zonder dit vertrouwen is een samenleving ondenkbaar en vervalt ze in een natuurtoestand van allen tegen

allen. Verschillende door mij geraadpleegde en bestudeerde auteurs dragen uiteenlopende en waardevolle suggesties aan, die ik hieronder kort uiteen zal zetten. Ze kunnen aanzetten tot het denken over het herstel van vertrouwen en sociale cohesie binnen westerse samenlevingen.

Op het niveau van het individu dragen Safranski [\[30\]](#), Lemaire [\[31\]](#) en Gray [\[32\]](#) suggesties aan voor een levenshouding van begrenzing, terugtrekking en realisme. De daaruit voortvloeiende menselijke gedragsverandering kan wellicht bijdragen tot het vergroten van het vertrouwen in het individu als medeburger. Niet een individu dat voortgedreven wordt door het nastreven van het eigenbelang in de zin van de bevrediging van oneindige materiële behoeften. In de plaats daarvan een individu dat zich laat leiden door de redelijkheid van de begrenzing die nodig is voor het evenwicht in de samenleving en een individu dat zich laat leiden door matiging en vrijwillige eenvoud die nodig zijn voor het behoud van de natuurlijke leefomgeving. Gray bepleit op darwinistische gronden een bescheiden mensbeeld waarin mensen zich niet langer superieur wanen aan andere dieren en de natuur en waarin mensen het streven naar vooruitgang en al maar meer en beter laten varen.

Safranski pleit voor bescherming van het door de globalisering overbelaste individu. Individuen moeten zichzelf niet verliezen in de grootte en de complexiteit van de globale context die via de media op hen af komt. Zij moeten zich richten op hun eigen innerlijke ontplooiing omdat het 'wij?' van de groep die zich van de anderen wil afscheiden onmogelijk grenzeloos kan worden. Er bestaat geen mensheid, er bestaan alleen mensen in meervoud stelt hij. Mensen zullen daarom moeten aanvaarden dat de wereld geen vreedzaam homogeen universum kan worden maar in politiek opzicht pluriform zal blijven. Binnen die pluriforme wereldorde zullen mensen zichzelf moeten begrenzen om zichzelf te redden en om hun op zelfbehoud gerichte rede te kunnen gebruiken om te streven naar een moeizaam evenwicht.

Lemaire stelt het principe van economische groei ter discussie omdat dat onze planeet bedreigt, onze cultuur uitholt tot een consumptiecultuur en de mens reduceert tot een homo economicus met een calculerende ratio. Hij bepleit een herwaardering van de visie waarin de mens gezien wordt als een schakeltje van een groter geheel waaraan de mens ook intuïtieve vormen van inzicht, ervaring en wijsheid kan ontlenuen. Daaruit kan de mens leren dat iedere vooruitgang ook een achteruitgang impliceert. De onbedoelde gevolgen van de vooruitgang voor milieu en samenleving zou mensen voorzichtiger en minder overmoedig moeten maken. Lemaire pleit voor een menselijke economie van zelfgekozen eenvoud, van maat houden bij productie, consumptie, energiegebruik en mobiliteit. In een dergelijke

economie kunnen mensen meer oog hebben voor een vorm van welvaart die schuilt in de schoonheid van dieren en de omringende natuur en in de betrokkenheid bij het lokale in plaats van bij het globale.

Ook Gray bepleit een meer bescheiden rol voor de mens zij het op andere gronden. Hij gelooft in het kwaad dat in mensen schuilt en hij vindt het onterecht dat de mens zich boven andere dieren en de rest van de natuur plaatst. Hij keert zich tegen het moreel optimisme van het vooruitgangdenken omdat hierin de erkenning van de menselijke onvolmaaktheid ontbreekt. Ook keert hij zich tegen de utopie dat er een universele beschaving zal ontstaan in de vorm van een wereldwijde vrije markt naar Angelsaksisch model. Hij toont zich een realist en een pragmatisch denker. Hij roept op tot het onder ogen zien van de realiteit dat het leven en de wereld onderhevig zijn aan tragische wisselvalligheden. Een realistische kijk op samenleving en wereldorde zonder de morele of progressieve illusies van het vooruitgangdenken vereist dat er op realistische wijze dient te worden nagedacht over de vraag hoe het leven in te richten en hoe ervoor te zorgen dat verschillende samenlevingen op vreedzame wijze naast elkaar kunnen bestaan. Daarbij dient rekening te worden gehouden met de onvolmaaktheid van mensen en zullen mensen moeten erkennen dat zij geen speciale plaats innemen in de wereld. Anders zal een natuurtoestand ontstaan van anarchie, sociale ontwrichting en politieke strijd en zal de mens uiteindelijk door de aarde terzijde worden gegooid.

Bauman en Sandel [34] betwisten eveneens het door het neo-liberale denken gehanteerde mensbeeld. Zij stellen dat dit mensbeeld ertoe leidt dat er een gemankeeerde verhouding tussen individu en samenleving is ontstaan. Op het gebied van de verhouding tussen individu en samenleving pleiten ?gemeenschapsdenkers? als Bauman en Sandel voor de terugdringing van het doorgeschoten individualisme en voor het herstel van collectieve verbanden. Zonder een functionerend middenveld van maatschappelijke organisaties kan een democratie niet bestaan, stellen zij. Bauman houdt een pleidooi om het vertrouwen tussen burgers onderling te herstellen door de doorgeschoten individualisering terug te schroeven. De neo-liberale visie dat individuen voor zichzelf moeten zorgen en hun eigen belangen na moeten streven is volgens hem doorgeschoten in de westerse samenlevingen. Omdat het individualisme zelfredzaamheid en het nastreven van het eigen belang impliceert heeft het geleid tot de uitholling van het onderlinge vertrouwen tussen burgers. Er moet een begin worden gemaakt met het herstel van dat onderlinge vertrouwen tussen burgers op basis van een stelsel waarin een juiste balans ligt tussen individuele vrijheid en collectieve zekerheid. Collectieve verbanden moeten de individuele vrijheid niet verstikken maar ze

moeten burgers in staat stellen een gevoel van verbondenheid te krijgen met elkaar.

Ook Sandel bepleit een herstel van collectieve verbanden om het vertrouwen tussen burgers onderling te herstellen. Sandel stelt dat mensen hun identiteit niet uitsluitend ontleen aan hun individualiteit en staatsburgerschap maar ook aan deelname aan maatschappelijke organisaties. Identiteit reikt verder dan individueel materieel eigenbelang zo stelt hij en mensen kunnen uiting geven aan hun identiteit door deelname aan de samenleving in de zin van deelname aan collectieve organisaties en deelname aan de democratische rechtsstaat. Dit nodigt mensen uit te transcenderen en moedigt ze aan om niet alleen hun eigen belangen na te streven maar om ook een bijdrage te willen leveren aan een groter geheel.[\[35\]](#)

Rechtvaardigheid behelst volgens Sandel een zoektocht naar het algemeen belang en naar ethiek ofwel het goede leven. Maar in een marktsamenleving is dat ingewikkeld omdat die in een moreel geestelijk vacuüm verkeert waarin de politiek alles aan de markt overlaat en niet meer debatteert over ethiek en sociale rechtvaardigheid. Het publieke domein wordt in de politiek van het superkapitalisme aangestuurd door de neo-liberale waarden van de vrije markt, de overheidsvrije sfeer en de negatieve vrijheidsrechten van de burgers. Voor het overige worden ethiek en moraal geacht tot het private domein te behoren. Sandel vindt dat niet juist. Hij betwist -mijns inziens- terecht de zogenaamde neutraliteit van het publieke domein. Hij stelt dat de ethiek van het goede leven ook een gemeenschappelijke dimensie heeft. Hij bepleit een herwaardering van het begrip vrijheid waarin vrijheid niet langer uitsluitend wordt opgevat als de vrijheid om te consumeren maar als een vorm van politieke en burgerlijke vrijheid om als betrokken individuen te kunnen deelnemen aan het democratisch debat. Hij roept op tot herstel van publieke fysieke infrastructuur zoals openbare bibliotheken, parken, scholen en vervoer waar uiteenlopende mensen met verschillende achtergronden elkaar kunnen treffen en met elkaar in gesprek kunnen komen om kritisch te reflecteren op de waarden van de marktsamenleving. Maatschappelijke organisaties kunnen volgens hem een belangrijke bijdrage leveren aan het definiëren van het algemeen belang en zij kunnen fungeren als een schakel tussen individu en overheid.

Op het gebied van de verhouding tussen burgers en de democratische overheid leveren Judt[\[36\]](#), Reich[\[37\]](#) en Barber[\[38\]](#) een waardevolle bijdrage aan het debat. Zij stellen dat de vrije markt en de individualisering van de samenleving de democratische politiek heeft ondermijnd en het vrije burgerschap heeft uitgehold. Zij bepleiten actief burgerschap en eerherstel van de democratische overheid die toe moet zien op de wettelijke bescherming van sociale en politieke waarden.

Judt stelt dat er geen politieke en ethische vragen meer worden gesteld over hoe burgers de economie van hun samenleving in willen richten.^[39] Er wordt alleen nog in economische termen gedacht, in termen van doelmatigheid, kosten en baten. De markt regeert de politiek en deregulering en privatisering ontmantelen de collectieve publieke sector. Maar de politieke filosofie moet zich in het publieke debat niet laten overschaduwen door de klassieke economie zo stelt hij.

Judt bekritiseert het privatiseringsdenken op basis waarvan de publieke voorzieningen worden uitgehold en de verhouding tussen burger en overheid verschaalt van een maatschappelijk contract tussen de staat als dienstverlener voor de individuele burger tot een servicecontract tussen consument en producent. Judt stelt dat de kwaliteit van de politieke vertegenwoordigers is afgenomen evenals het vertrouwen van burgers in de overheid en in de politiek. Hij hekelt de babyboomgeneratie die de individuele vrijheid en de persoonlijke ontplooiing benadrukte en niet meer geïnteresseerd was in vragen met betrekking tot de inrichting van de samenleving. Vanaf begin jaren tachtig van de vorige eeuw ging het gesprek voornamelijk over op de persoon gerichte zaken zoals feminisme, rechten voor homoseksuelen en de eigen identiteit. Op deze wijze hebben de babyboomers volgens Judt de trend gezet voor een individualisering die ook in de politiek overheersend werd. De uit de babyboomgeneratie voortgekomen politici zijn in de ogen van Judt 'politieke lilliputters', ofwel kortzichtige egoïstische politici. Progressieve denkers zijn lui geworden stelt Judt en ze hebben het af laten weten in het intellectuele debat over het arrangement van de verzorgingsstaat. Ter wille van zogenoemde zelfbevrijding heeft de babyboomgeneratie de sociaal democratie vernietigd en verketterd. En nu ontbreekt het de politici uit die babyboomgeneratie aan moed en aan politiek leiderschap. Ze nemen als gegeven aan dat de vrije markt samenleving met negatieve individuele vrijheidsrechten de beste samenleving vormt en houden zich alleen nog bezig met de vraag met welke middelen zo'n samenleving zo doelmatig mogelijk kan worden ingericht. Maar dat zogeheten doelmatige beleid gaat ten koste van belangrijke maatschappelijke waarden die niet in financiële termen kunnen worden uitgedrukt. Spoorwegen, stations, posterijen, parken, onderwijs en gezondheidszorg zijn collectieve voorzieningen waarbinnen burgers elkaar ontmoeten en moeten samenwerken op basis van onderling vertrouwen. Dit soort collectieve voorzieningen dienen niet alleen economische doelen maar ook politieke en sociale. Zij zorgen voor samenhang in de samenleving. Daarom moet de organisatie hiervan in handen zijn van overheden en niet van particulieren. Deze collectieve voorzieningen zijn juist ooit ter compensatie van particulier onvermogen in het leven geroepen maar worden nu in naam van de vrije markt ontmanteld.

Volgens Judt is de vrije markt samenleving dan ook geenszins de best denkbare samenleving. Hij bekritiseert het neo-liberale mensbeeld van de homo-economicus die alleen geïnteresseerd zou zijn in het vergroten van het materiële eigenbelang. Volgens hem is dit mensbeeld niet inherent aan de natuurlijke toestand van de mens maar is het een politieke uitvinding van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Door de invoering van de vrije markt is de ongelijkheid tussen burgers toegenomen en dat heeft een ontwrichtende uitwerking op samenlevingen stelt hij. Landen die ervoor gezorgd hebben dat de kloof tussen arm en rijk niet te groot wordt, zoals de Scandinavische landen, doen het wat welvaart betreft veel beter volgens hem. Ongelijkheid leidt tot tal van kwalen en tot onzekerheid en angst en die vormen een bedreiging voor de democratie. Beschaafde samenlevingen zijn gebaseerd op vertrouwen en wederzijdse afhankelijkheid en die worden nu juist ondermijnd door de onzekerheid op economisch, fysiek en politiek vlak waarin burgers in de huidige tijd verkeren. Burgers zullen bescherming willen van door hen democratisch gekozen politieke leiders en volksvertegenwoordigers stelt hij. Judt pleit voor een eerherstel van sterke staten en interveniërende overheden zonder dat dat tot de aantasting van burgerlijke vrijheden leidt. Hij houdt een pleidooi voor het herstel van een vorm van sociaal-democratie waarin weer plaats is voor het stellen van politieke en ethische vragen en voor de herwaardering van het algemeen belang. Een samenleving kan niet voortbestaan zonder onderling vertrouwen tussen burgers en tussen burgers en overheid. En mensen kunnen pas samen leven in vrijheid als ze de mogelijkheid hebben tot gelijkwaardige sociale participatie. Judt bepleit een vorm van kapitalistische, parlementaire sociaal-democratie als kader waarbinnen overheden de belangen van een groot deel van de bevolking moeten behartigen die in het stelsel van het superkapitalisme in hoge mate genegeerd worden. In navolging van Adam Smith stelt Judt dat het economische moet worden ingebed in een overkoepelende ethische vraagstelling. De kernopdracht van de economie is volgens Judt de productie van goederen en diensten en de herverdeling van rijkdom. Aan de excessen van de transacties en de beloningen van bankiers, effectenmakelaars en optiehandelaren in de financiële sector moet dan ook een einde worden gemaakt. Niet dat de sociaal-democratie volgens Judt een ideale toekomst vertegenwoordigt of een ideaal verleden maar het is volgens hem de beste optie die er nu voorhanden is.

Reich bespreekt de situatie in de Verenigde Staten en stelt dat daar het stelsel van het democratisch kapitalisme de afgelopen dertig jaar is vervangen door het stelsel van het superkapitalisme. Het superkapitalisme vormt een ernstige bedreiging voor de democratie en Reich waarschuwt burgers in Europa voor het superkapitalisme dat binnen enkele jaren ook in Europese samenlevingen vorm zal krijgen als

burgers zich niet bezinnen op de keuzes die zij willen maken met betrekking tot de inrichting van hun samenlevingen. Superkapitalisme is door toedoen van de Verenigde Staten ontstaan stelt Reich, als uitvloeisel van de fel concurrerende markten die de Verenigde Staten voorstaan sinds de Washington Consensus.

Het superkapitalisme is een systeem waarin niet alleen de economie kapitalistisch is maar ook het democratisch en politiek systeem. Het vroegere systeem waarin bedrijven voorzagen in stabiele massaproductie is in het superkapitalisme vervangen door een systeem waarin bedrijven worden beoordeeld op hun winstgevendheid door groei van het marktaandeel en kostenbeheersing. In de politiek gaat het niet langer om de algemene belangen van burgers maar om de individuele belangen van bedrijven, consumenten en beleggers. Burgers maken geen deel meer uit van het politieke proces waardoor de democratie wordt ondergraven. Het superkapitalisme, dat in de plaats is gekomen van het democratisch kapitalisme, bevordert weliswaar de economische groei maar het heeft ook een aantal ernstige nadelen zoals toenemende ongelijkheid in inkomen en welvaart, angst voor verlies van werk en inkomen en nadelige effecten voor het milieu. Maar zo stelt Reich deze tekortkomingen zijn niet toe te rekenen aan het kapitalisme als zodanig, het kapitalisme moet zorgen voor groei. Het is de rol van de samenleving om democratisch te beslissen hoe de groei wordt verdeeld en besteed. Democratie behelst volgens Reich meer dan vrije verkiezingen. Het behelst een stelsel waarin burgers met elkaar regels bepalen met betrekking tot de wijze waarop de samenleving wordt ingericht en die regels vormen een afspiegeling van het algemeen belang. Democratie is een manier om afwegingen te maken met betrekking tot het bereiken van sociale doelen die door de meerderheid van de bevolking wenselijk worden geacht. Maar de paradox is, zo stelt Reich, dat onder het superkapitalisme de gezamenlijke wensen van burgers worden opgeofferd aan de wensen van individuele afnemers van goederen zoals bedrijven, consumenten en beleggers. Bedrijven hebben grote invloed op de politiek, zij hebben duizenden lobbyisten en kopen politieke invloed middels donaties aan politieke kandidaten. Politici gedragen zich meer als belangenbehartigers van het bedrijfsleven dan als democratische volksvertegenwoordigers. Burgers verliezen het vertrouwen in de politiek en gedragen zich als consumenten en beleggers. In de hoedanigheid van consument of belegger maken zij keuzes die hun belangen als burgers van een democratische samenleving schaden. Als consumenten en beleggers willen zij lage prijzen betalen en hoge rendementen ontvangen maar als burger willen zij goede arbeidsomstandigheden, een schoon leefmilieu en andere zaken die burgers met ideeën over billijkheid zouden wensen. Maar in het huidige stelsel hebben wet en regelgeving geen betrekking op het algemeen belang maar op de

concurrentievoordelen die zij kunnen opleveren voor bedrijven. Reich roept op tot het doorsnijden van de banden tussen politiek en bedrijfsleven en tot herstel van de democratische politiek. Het primaat moet weer bij de politiek komen te liggen en bij het opstellen van een democratisch wettelijk kader waarin de spelregels vastliggen voor het gedrag van bedrijven, consumenten en beleggers ter wille van het algemene belang van burgers stelt Reich. Burgers zijn volgens Reich de enigen die het tij kunnen keren. Hij vermeldt er alleen niet bij hoe burgers de groeiende en kapitaalcrachtige invloed van bedrijven op de politiek kunnen tegenhouden.

Barber stelt dat de democratie van het sociale contract wordt uitgehold door de privatisering en de consumptiecultuur. De consumptiecultuur geeft ons het recht om zoveel als mogelijk te consumeren en tegelijkertijd zet het ons aan tot een infantiliserend ethos en tot civiele schizofrenie. De consumptiecultuur en de zelfs op jonge kinderen gerichte overweldigende marketing tast het kritisch vermogen van mensen aan en herleidt mensen tot niets meer dan consumenten. Omdat het huidige consumptiekapitalisme een stroom van goederen produceert die eigenlijk overbodig zijn wordt middels reclame en marketing een infantiliserend ethos gepropageerd dat mensen hebzuchtig en gemakzuchtig maakt en ze voorspiegelt dat ze niets liever willen dan hun oneindige behoeften direct bevredigd te zien. Winkelen wordt als een morele plicht gezien in de consumptiesamenleving die behoeften produceert en die van kinderen consumenten maakt en van consumenten kinderen. Moderne mensen lijden daarom aan civiele schizofrenie waarin ze als individuele consumenten keuzen maken die hun belangen als burgers van een gemeenschap schaden. Als burgers willen ze bijvoorbeeld een schone leefomgeving maar als consumenten willen ze een benzineslurpende terreinwagen. Als burgers zijn ze tegen de bio-industrie maar als consumenten gaan ze naar de kiloslager. Als burgers willen ze goede lonen en arbeidsvoorzieningen voor werknemers maar als consumenten gaan ze naar de prijsvechter. Burgers denken na over de gevolgen van hun handelingen voor een groter geheel maar consumenten houden alleen rekening met hun eigen belangen. Het consumptiekapitalisme kan uitsluitend overleven door een cultuur van regressie te promoten in plaats van een cultuur van rijping stelt Barber. Hij doet een oproep tot het herstel van het burgerschap waarin burgers nee zeggen tegen de consumenten in zichzelf en bepleit een vorm van democratisch kapitalisme dat het consumptiekapitalisme met zijn marketingstrategieën aan banden legt en dat ethisch consumeren en verantwoord ondernemen voorop stelt.

5. Tot slot

Het systeem van het superkapitalisme dat op basis van de ideologie van het neo-liberalisme tot stand is gebracht deugt niet. Het neo-liberalisme pretendeert dat de globalisering van het superkapitalisme uiteindelijk tot wereldwijde vrede en welvaart zal leiden maar niets is minder waar. Superkapitalisme ondermijnt de sociale cohesie in samenlevingen, het sluit grote groepen mensen uit, het brengt schrijnende ongelijkheden in welvaart, het ondermijnt democratie en rechtsstaat en het tast de menselijke waardigheid aan. De zgn. 'winnaars' van het superkapitalisme worden tot immorele wezens, infantiele hyperconsumenten die wonen in ommuurde veiligheidszones en die geen ander doel in het leven hebben dan het vergroten van het materiële eigenbelang. De zgn. 'verliezers' van het superkapitalisme worden meedogenloos uitgesloten en op zichzelf teruggeworpen als in een Hobbessiaanse natuurtoestand. Politieke en sociale betrokkenheid die nodig zijn voor het burgerschap in een democratische rechtsstaat verdwijnen in het economisme van de individualiteit van het materiële eigenbelang. Er wordt uitsluitend nog in economische termen gedacht en gesproken en politieke filosofie en ethiek delven het onderspit. Maar kapitalisme is een economisch systeem. Kapitalisme in de vorm van neo-liberaal superkapitalisme is een onwenselijk sociaal en politiek systeem.

Sinds het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw is het publieke debat gevoerd door neo-liberalen en neo-conservatieven die dat gedaan hebben op basis van de drogreden dat het om een of-of-keuze zou gaan. Het is óf de volkomen vrije markt óf het mislukte en verwerpelijke stelsel van collectief eigendom en planmatige productie. Progressieven lieten het afweten en kwamen niet of onvoldoende met tegenargumenten en andere oplossingen. De wereldwijde kredietcrisis van 2008 heeft hierin verandering gebracht. Die heeft duidelijk gemaakt dat er weer mogelijkheden moeten worden geschapen tot democratische sociale en politieke controle op de markt. Zonder overheidsingrijpen had de particuliere sector de stabiliteit van het openbare leven niet kunnen waarborgen. Het hele bankwezen zou zijn ingestort en landen zouden failliet zijn gegaan. Aanhangers van het gedachtegoed van Friedman en zijn collega's uit Chicago hebben dan ook hernieuwde belangstelling getoond voor het Keynesiaanse denken. Superkapitalisme en de toekomst van democratie en rechtsstaat staan sindsdien weer volop ter discussie. Laat duizend bloemen bloeien want problemen zijn er te over, nu de aanzet tot oplossingen nog. In ieder geval biedt het ééndimensionale neo-liberale mensbeeld van de economen van het superkapitalisme geen aanknopingspunt voor het vinden van oplossingen. Mensen ontlenen hun identiteit niet louter aan hun individualiteit maar ook aan de hen omringende sociale en

natuurlijke omgeving. Dat schept verplichtingen tot politieke, sociale en morele betrokkenheid op die omringende omgeving door samenwerking, wederzijds vertrouwen en gedeelde verantwoordelijkheid.

* Dr. E.C. Nieuwenhuys is als universitair docent verbonden aan het Instituut Metajuridica van de Juridische Faculteit van de Universiteit Leiden en als fellow aan het onderzoeksprogramma Sociale Cohesie, Multiculturalisme en Globalisering.

[1] Zie voor een beschrijving van de naoorlogse welvaartseconomieën in de VS en in Europa R. B. Reich, **Superkapitalisme** (Business Contact-Amsterdam 2007), (p. 21-56) en T. Judt, *Het land is moe*, verhandeling over onze ontevredenheid, (Uitgeverij Contact-Amsterdam 2010), (p. 51-88).

[2] R. B. Reich, *supra* noot 1.

[3] Zie over de ontoereikendheid van de technologisch-deterministische verklaring voor de globalisering R. Went, **Grenzen aan de Globalisering?** (Het Spinhuis-Amsterdam 1996).

[4] Zie over de kapitalistische utopie in haar neo-liberale vorm bijvoorbeeld H. Achterhuis, **De utopie van de vrije markt** (Lemniscaat -Rotterdam 2010); J. Gray., **Vals Ochtendlicht: de keerzijde van de globalisering** (Ambo-Amsterdam 2004); J. Gray, **Zwarte Mis: Apocalyptische religie en de moderne utopiën** (Ambo-Amsterdam 2007).

[5] Zie onder andere J. Gray, *supra* noot 4 en J. Gray, **Strohonden, gedachten over mensen en andere dieren** (Ambo-Amsterdam 2003) en T. Lemaire, **De val van Prometheus** (Ambo-Amsterdam 2010).

[6] Zie over het onvermogen van mensen tot beheersing van zichzelf en hun sociale en natuurlijke omgeving T. Lemaire, *supra* noot 5.

[7] Friedman was het volkomen oneens met het gedachtegoed van Keynes die pleitte voor overheidsinterventies waar Friedman juist wilde dat de overheid zich niet met de economie bemoeide. Het boek van M. Friedman, **Capitalism and Freedom** (Chicago University Press-Chicago 1962) is van grote invloed geweest op het neo-liberale economisch denken.

[8] Zo was Rand bijvoorbeeld de ideologische inspirator van de voormalige President van de Amerikaanse 'Federal Reserve Bank' Alan Greenspan. Achterhuis bespreekt de kapitalistische utopie in haar neo-liberale vorm die Ayn Rand heeft ontwikkeld in haar roman 'Atlas Shrugged' uit 1957. In Europa kent vrijwel niemand dit boek maar in de VS is het boek enorm invloedrijk. 'Atlas Shrugged' gaat over een elite van neo-liberale utopisten die een nieuwe wereld van het ultrakapitalisme bouwen nadat ze eerst de bestaande samenleving volledig kapot hebben gemaakt. Zie H. Achterhuis, *supra* noot 4. Zie over de 'shockdoctrine' als blauwdruk voor economische transformaties N. Klein, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism* (Metropolitan Books-New York 2007).

[9] Zie H. Achterhuis, *supra* noot 4, p. 221.

[10] Zie over de invloed van een groep uit Midden-Europa afkomstige wetenschappers op de School voor Vrijemarkteconomie in Chigaco T. Judt, *supra* noot 2, p. 99-113 (p. 105).

[11] Von Hayek beargumenteerde deze visie op een overheidsvrije economie in zijn in 1960 voor het eerst verschenen boek *The Constitution of Liberty* (Routledge-London 2009).

[12] Zie over het 'Hayekisme' T. Judt, *supra* noot 2, p. 110-111.

[13] Voor Friedmans visie over het belang van de vrije markt zie *supra* noot 7.

[14] Zie N. Klein, *supra* noot 8.

[15] Zie R. B. Reich, *supra* noot 2, p. 9.

[16] Gebaseerd op het gedachtegoed van de Amerikaanse columnist Thomas Friedman zoals verwoord in: T.L. Friedman, *The World is Flat, A Brief History of the Globalized World in the 21st Century* (Farar, Straus and Giroux-New York 2005).

[17] Mishra reisde in de voetsporen van Friedman door Azië en concludeerde dat de wereld allesbehalve plat is en dat moderniteit niet gelijk gesteld kan worden aan verwesterlijking. Zie: P. Mishra, *Temptations of the West: How to be Modern in India, Pakistan, Tibet and Beyond* (Farar, Straus and Giroux-New York 2006).

[18] Zie over moderniteit als meervoudig verschijnsel C. Taylor, *Moderniteit in meervoud*

(Uitgeverij Klement-Kampen 2005).

[19] Zie voor een goed onderbouwd betoog voor de stelling dat de wereldburger een gevaarlijke fata morgana is en dat elites losgezongen raken R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet* (Uitgeverij Bert Bakker-Amsterdam 2009).

[20] P. Singer, *One World* (Yale University Press-London 2002); U. Beck, *Cosmopolitan Vision* (Cambridge 2006).

[21] R. Safranski, *Hoeveel globalisering verdraagt de mens?* (Uitgeverij Atlas-Amsterdam/Antwerpen 2003).

[22] Zie over het desoriënterende effect van het superkapitalisme op mensen door flexibele arbeid en voortdurende reorganisaties: R. Senneth, *The Corrosion of Character* (Norton-New-York 1998). Zie ook over de sociale en emotionele trauma's die de nieuwe economie van het superkapitalisme veroorzaakt R. Senneth, *De cultuur van het nieuwe kapitalisme* (J.M. Meulenhoff-Amsterdam 2007).

[23] Zie over de wereldwijde middenklasse die de globalisering stuurt en die er van profiteert J. Pronk, *Willens en Wetens, gedachten over globalisering en politiek* (Uitgeverij Bert Bakker-Amsterdam 2005).

[24] ?In de vakliteratuur maakt men al onderscheid tussen ?meertalige mobielen? en ?enkeltalige, plaatsgebonden immobielen? schrijft hij. Zie R. Cuperus, *supra* noot 19, p. 15.

[25] Zie over de conflictdimensies van de globalisering van het superkapitalisme B.R. Barber, *Jihad versus Mc World*, (Ballantine Books-New York 1996).

[26] Het politiek democratische debat moet dan onder andere gaan over de invulling van de concepten van sociale rechtvaardigheid en van burger en politieke rechten. Klassiek liberalen hanteren een formeel concept en beschouwen burger en politieke rechten als klassieke vrijheidsrechten die een overheidsvrije sfeer behelzen. Sociaal liberalen en sociaal democraten hanteren een formeel én een materiëel concept en beschouwen burger en politieke rechten als rechten die burgers daadwerkelijk de mogelijkheid bieden te participeren in het democratisch proces. Daarvoor is een actief overheidsingrijpen nodig inzake de verwerkelijking van sociale, economische en culturele rechten.

[27] Z. Bauman, *Liquid Fear* (Polity Press-Cambridge 2006).

[28] Zie over rechtvaardigheid en algemeen belang M.J. Sandel, **Rechtvaardigheid** (Uitgeverij Ten Have-Kampen 2010), p. 288-317. Zie over de morele en geestelijke leegte waarin de democratische politiek terecht is gekomen M.J. Sandel, 'Mensen treffen elkaar alleen nog in het winkelcentrum?' in: **De Groene Amsterdammer 01-07-2010**, p. 18-22.

[29] Zie over de cultuur van angst die heeft postgevat in Europa en de VS D. Moisi, **De geopolitiek van emotie** (Nieuw Amsterdam Uitgevers 2009).

[30] Zie *supra* noot 21.

[31] Zie *supra* noot 5.

[32] Zie *supra* noot 4 en 5.

[33] Zie *supra* noot 27.

[34] Zie *supra* noot 28.

[35] Terecht noemt de econoom Arjo Klamer dat een teken van beschaving. Zie 'Crisis: beschaving is een voortgaand project?' in: Waterstof, Krant van Waterland nr. 44.

[36] Zie *supra* noot 1.

[37] Zie *supra* noot 1.

[38] B.R. Barber, **De infantiele consument** (Ambo-Amsterdam 2007).

[39] Zie over het morele vacuüm van het economisme T. Judt, *supra* noot 1. Zie ook de extra special van **De Groene Amsterdammer** van 06-05-2010 'Manifest voor een nieuwe politiek?' dat voor een groot deel gewijd is aan het boek van Judt en aan commentaren daarop.